

MİR MÖHSÜN NƏVVABIN YARADICILIĞINDA MINİATÜR ƏNƏNƏLƏRİ

Mir Möhsün Nəvvab

İstedadlar yurdu qədim Şuşada dünyaya göz açan Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918) Azərbaycan tarixinə alim və pedaqoq, şair və musiqişünas, rəssam və xəttat kimi daxil olmuş, zamanəsinin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri kimi tanınmışdır. O, özündən sonra bu sahələrin hər birinə aid zəngin və əvəzsiz irs qoyub getmişdir.

M.M.Nəvvabın milli klassik bədii ənənələrə bağlı yaradıcılığı Azərbaycan təsviri sənət tarixinin unudulmaz səhifələrindən birini təşkil edir. Onun monumental və dekorativ sənət, dəzgah və kitab qrafikası sahəsində yaratdığı süjetli kompozisiyalar özünəməxsus məziyyətləri ilə seçilir. Monumental səpgili işləri Şuşadakı Böyük Məscidin (Govhər Ağa məscidi) minarələrini, öz evinin və dərns deidiyi binanın divarlarını bəzayırdı. Bizim dövrümüze onların müəyyən hissəsi gəlib çatmışdır. Şuşanın işğalından sonra ermənilərin milli irsimizə vandal və talançı münasibəti qarşılığında qalanlarının da acı taleyini indidən ehtimal etmək çətin deyil.

Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, M.M.Nəvvabın təsviri sənətə böyük marağının bir sıra səbəbləri vardı. O çalışdı ki, yazdığı elmi və bədii əsərlərin təsiri rənglərin və qrafik təsvirlərin vasitəsilə daha da güvətləndirilsin və bədii biçimdə ayanılaşdırılsın. Astronomiyaya aid "Kifayətül-ətfal" əsəri müəllif fikrinin mücərrəd mülahizələrindən əyani təsvirə keçirilməsinə gözəl nümunədir. Bu əsərində M.M.Nəvvab günəşin tutulma səbəbini, planetlərin kosmik fəzadakı vəziyyətini və hərəkətini rəngli sxemlərdə əks etdirmişdir.

Firdovsinin 1849-1850-ci illərdə Tehrandə litoqrafiya üsulu ilə çap olunmuş "Şahnamə"sinə çəkilmiş rəsmlərini M.M.Nəvvabın bizim dövrə gəlib çatmış ilk yaradıcılıq nümunələri hesab etmək olar. Əsərin çoxsaylı ağ-qara rəngli cizgi-linear rəsmlərini, əslində, xoylu Mirza Əliqulu işləmişdir. Zamanında təsviri sənətə sonsuz marağı olan 17 yaşlı Mir Möhsündə onları rəngləmək istəyi yaranıb. İllüstrasiyaları bütünlüklə rənglənmiş həmin kitabın bir nüsxəsi Respublika Əlyazmalar İnstitutunda, rəsmlərinin yalnız bir hissəsinin rəngləndiyi digər nüsxəsi isə rəssamın yaxınlarında saxlanılır.

Ziyadxan Əliyev
Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: ziyadxan_ali@mail.ru

Həmin rəsmlərin tədqiqi göstərir ki, M.M.Nəvvab gənc olmasın baxmayaraq, başqası tərəfindən çəkilmiş ağ-qara cizgi rəsmlərinə, sözün əsl mənasında, yaradıcı münasibət bəsləmişdir. O, müxtəlif hadisələrin bədii-obrazi ifadəsini əks etdirən həmin rəsmləri, sadəcə, rəngləməklə kifayətlənməyib. Bu mənada onun təsvirlərə emosionalıq, ifadəlilik gətirən dəyişkən kolorit yaratmaq bacarığını qeyd etmək lazımdır. "Rüstəm Çin xaqanın fildən asır" əsəri deidiyimiz məziyyətləri özündə yaşadır. Qəhvəyi yerliyin fonunda baş verən qarşudurmaya Rüstəmin atının qırmızı, xaqanın mindiyi filin ağ rəngləri, eləcə də döyüşənlərin çəhrayı-bənövşəyi rəngli geyimləri duyulması dinamika və ekspressiya bəxş etmişdir.

Digər rəsmlərdə də rəssam təzadlı rəng çalarları ilə kompozisiyaların bədii-estetik təsir gücünü xeyli artırmışdır. Lakin nədənsə "Şahnamə"nin tədqiqatçıları bu kitabı bəzəyən və haradasa onun ümumi tərtibatını zənginləşdirən ona qədər rəsm əsərini nəzərdən qaçırmışlar. "Şahnamə" daş çapı məhsulu olmasına baxmayaraq, M.M.Nəvvab onun cildindən başlamış səhifələrindəki ən kiçik bəzək elementlərinə kimi özünəməxsus əlavələr etmiş, kitabın tərtibatına bir tamlıq, dolğunluq bəxş etmişdir. Bu mənada cildin, frontispisin, eləcə də ayrı-ayrı səhifələrin bədii tərtibatında nəbati elementlərdən – müxtəlif gül-çiçəklərdən, xüsusilə də qızılqüllə payızgülünün vəhdətindən geniş istifadə olunub. Bütün dediklərimiz, eləcə də M.M.Nəvvabın kitabı bəzəyən 57 miniatürə özünəməxsus bədii şərh verməsi onu, haqiqətən də, "Şahnamə"nin tam hüquqlu tərtibatçısı adlandırmağa əsas verir.

Respublika Əlyazmalar İnstitutunda M.M.Nəvvabın 1864-1865-ci illərdə hazırladığı "Bəhrül-hüzən" ("Qəm dəryası") adlı əlyazması saxlanılır. Kərbəladə baş verən hadisələri və imamların bu günə kimi müsəlmanları duyğulandıran acı taleyini əhatə edən poetik əsərin əlyazmasının bədii tərtibatçısı, xəttatı və rəssamı onun özüdür. Burada mövzunu əyanlaşdırən beş illüstrasiya var. Rəssam, eyni zamanda, kitabın ayrı-ayrı fəsillərinin başlanğıcını bəzəyən yeddi nəbati naxışdan ibarət kompozisiya işləmişdir. Rəssam illüstrasiyaları "Bəkr ibn İmranın Müslümü yaralaması", "Hümrün kafirlərin qoşununa hücumu", "Qasimlə Əzrağın vuruşu", "Həzrət Abbasın kufəliklərə döyüşü" və "Misra ibn Qalibin Əli Əkbərə vuruşu" adlandırır. Bu əsərlər M.M.Nəvvabın Firdovsinin "Şahnamə"sinə çəkdiyi rəsmlərdən on beş il sonra yaranmışdır. "Şahnamə" motivlərinə

özünəməxsusluq verən, bir çox hallarda Mirza Əliqulunun miniatür üslubunda çəkilmiş rəsmləri ilə səsleşən, uyuşan bədii şərhədən fərqli olaraq o, həmin əsərlərə primitiv sənət ənənələrini xatırladan sadəlik bəxş etmişdir.

M.M.Nəvvabın uzaq keçmişin indiyə qədər unudulmayan hadisələrinin iştirakçıları yaşayıb-yaratdığı mühitin milli-etnoqrafik süzgəcindən keçirdiyi hər bir əsərdə hiss olunur. Bunu ayrı-ayrı lövhələri təşkil edən müxtəlif atributların bədii şərhində də görmək və heç şübhəsiz, rəssamın olub-keçənlərə şəxsi münasibətinin təzahürü saymaq mümkündür.

Yeri gəlmişkən, həmin lövhələr Azərbaycan təsviri sənətində müqəddəs dinimizin təzadlarla dolu təşəkkülünü özündə yaşadan ilk əsərlər olduğundan həm də tarixi-bədii əhəmiyyət daşıyır.

M.M.Nəvvabın dəzgah qrafikası sahəsində yaratdığı əsərlərin bir qismi Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində nümayiş etdirilir. Həmin lövhələrin birində türk dünyasının böyük sərkərdələrindən sayılan Teymurləng təsvir olunub. Sulu boya ilə işlənmiş portretin ümumi kompozisiya həlli oval formalıdır. Real səpkili əsər bədii həllinə görə o dövrdə Şərç rəssamlığına dərin nüfuz etmiş Avropa bədii ənənələrini xatırladır. Rəssam Teymurləngin obrazını təxəyyülünün və fantaziyasının gücü ilə özünəməxsus təsvir dilinə çevirə bilib. Hökmdarın geyiminin Qarabağ libaslarını, çöhrəsinin Qafqaz tipini xatırlatması da, yəqin ki, bununla bağlıdır. Sərkərdənin başındakı tacın qızilla, daş-qaşla bəzədilməsi, əynindəki üst geyiminin yaxasının isə xazla və mirvari ilə haşiyələndirilməsi obraza xas möhtəşəmliyi daha da artırır. Heç şübhəsiz, rəssam öz təfəkkürünün məhsulu olan bir obraz yaradıb. Teymurləngin kəməre qədərki görkəmini yığcam rəng həlli ilə göstərməyə çalışıb. Əsərin zərif çəhrayı və qəhvəyi koloriti üz cizgilərini səciyələndirən qara rəngin müxtəlif çalarları ilə təzad təşkil edir. Portretin aşağı hissəsində rəssamın sərkərdə barədə fikirləri, onun çəkdiyi tarix – 1902-ci il və müəllifin imzası – "Mir Möhsün Nəvvab çəkmişdir" sözləri yazılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, M.M.Nəvvab dövrünün bir çox sənətkarlarından fərqli olaraq əksər işlərini imzalayıb və əsərin çəkildiyi tarixi qeyd edib.

M.M.Nəvvab digər şuşalı rəssamlar kimi, Şərç rəssamlığında geniş yayılmış miniatür üslublu nəbati motivlərdən, xüsusilə gül və bülbül motivlərindən tez-tez bəhrələnmişdir. O həm öz əlyazmalarının səhifələrini, həm də ayrı-ayrı kompozisiyalarda bu motivlərin forma-biçimini, rəng həllini xeyli zənginləşdirib. Vaxtilə Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində saxlanılan və sonradan itirilmiş "Quşlar" əsəri bu qəbildəndir. Kompozisiyanı budağa qonmuş iki hörümçək quşunun müxtəlif dönümlü təsvirləri təşkil edir. Buradakı hər detalın reallığı və onların inandırıcı təqdimatı əsərin yüksək bədii məziyyətini şərtləndirir. Belə ki, ön plandakı quşun oturuşu, arxada ovunu dimdikləri arasında almış digər quşun budaq üzərində öz müvazinətini saxlamaq cəhdi, budağın və yarpaqların ifadə bütünlüyü yüksək sənət meyarlarına cavab verir. Forma-biçimi aşkarlayan rəng keçidləri, məkan dərinliyini səciyələndirən perspektiva qanunlarına uyğunluq da duyulur. Aşağı budağın altında rəssamın adı və əsərin çəkildiyi tarix – 1872-ci il yazılmışdır.

Rəssamın nəbati motivlərdən uğurla istifadə etdiyi kompozisiyalardan biri də Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində nümayiş

etdirilən "Güllər" əsəridir. Həmin lövhə 1874-cü ildə çəkilib. Tempera ilə işlənmiş kompozisiyada rəssam iri və kiçikölcü güllərin simmetrik düzülüşündən bəcaırla bəhrələnib. Uğurlu işıq-kölgə həlli yuxarıda və aşağıda yerləşdirilmiş pionların, kompozisiyaya rəngarənglik gətirən bənövşə və sabağgülünün forma-biçimini, xırda laçaklarının duymululuğunu şərtləndirir.

1864-65-ci illərdə ərsayə gətirilmiş dini tutumlu "Bəhrül-hüzən" ("Qəm dəryası") əsərində səkkiz il sonra M.M.Nəvvab yenidən bu nəhayətətsiz mənəvi dünyanın həmişəyaşar və əqidə uğrunda canını belə, əsirgənməmək nümunəsi ola biləcək Aşura mərasimində müraciət edib. Amma bu əsərlər süjetinə görə fərqlidir. Belə ki, əgər "Bəhrül-hüzən"la bağlı rəsmlərdə Aşuranın yaranması əks olunubsa, M.M.Nəvvabın diptixində Aşuraya, onu qanı bahasına yadradanların xatirəsinə ehtiram göstərilib. Rəssamın bilavasitə şəxsi müşahidələri əsasında yaradılan əsərin "Şuşada Aşura mərasimi" adlanması da elə buna bir işarədir.

Hadisəni bütün zənginliyi ilə təqdim etmək üçün rəssam diptix kompozisiya formasından istifadə etmişdir. Belə ki, mövzu kağız üzərində sulu boya ilə çəkilmiş eyni ölçülü iki kompozisiyada öz əksini tapıb. Bu şaquli kompozisiyalar çoxfıqurludur. Onların hər birində zərif çəhrayı və qara rəngi. Rəssamın klassik miniatür sənəti ənənələrinə bələdçiliyi bu qədər fiquru asanlıqla bir kompozisiyada yerləşdirməyə imkan verib. Üst-üstə sıralanma prinsipinə əsaslanan kompozisiyada dini mərasimlə bağlı müxtəlif hadisələr məntiqli ardıcılıqla yerləşdirilib...

M.M.Nəvvab Şuşada məhərrəm ayının birinci on günün ərzində İmam Hüseyin (ə) və oğlanlarının şəhidlik tarixini göz önündə cəmləndirən şəbihlər çıxarılmasının, mərsiyələr oxunmasının, küçələrin matəm bayraqları ilə bəzədilməsinin şahidi olub. Rəssam bu qoşa əsərdə Aşuranın son günü İmam Hüseyinə təziyə kimi keçirilən matəm mərasimini keçmişlə bu günün, qədim tarixi həqiqətlə çağ-daş dövrdə yaşananların vəhdəti kimi təqdim edib. Rəsmlərin arxa tərəfində M.M.Nəvvab öz ali ilə müxtəlif mərsiyələr də yazmışdır.

Hər iki lövhənin bədii həllində, forma-biçimində klassik miniatür ənənəsi ilə müasirliyin vəhdəti duyulur. Real təsvir elementləri şərtiliyi səciyələndirən klassik kompozisiyanın mənəvi tutumuna xələl gətirmədən ona yeni görkəm verib.

Rəssamın sənət aləminə ballı olmayan üç əsəri isə 1895-ci ildə yazdığı "Kəşfül-həqiqəyi-məsnəvi" adlı əlyazmasının tərtibatının əsasını təşkil edir. Başqa əsərləri kimi, bu əlyazmasını da nəfis

xətlə M.M.Nəvvabın özü yazıb. Mənavi, etik və didaktik problemlərə həsr olunmuş kitab şeirlə yazılıb. Burada rəssamın eşidib-gördüklərinin nəsihətə, zərb-məsələ çevrilmiş məqamlarının poetik şərhini onun sulu boya ilə çəkdiyi miniatür üslublu rəsmləri obrazlı şəkildə tamamlayır. Onlar M.M.Nəvvabın məhəbbətə, pis əməl sahiblərinə, xainliyə münasibətini gözəl əks etdirir.

"Kaşful-həqiqeyi-məsnəvi"-nin bədii tərtibatından söz açanda əlyazmasının giriş hissəsini bəzəyən nəbatı naxışları və kəpənək rəsmi də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Kəpənəyin quruluşunun duyulması incəlik və zərifliklə ifadəsi onun naturadan çəkildiyini söyləməyə əsas verir. Qanadlarının qara və bozumtul-yasəmənli rənglərinin incə keçidləri, mərkəzi hissəsinin məxməri yumşaqlığı çox təbii təsvirlənib. Rəngkarlıq məziyyətlərinə görə onu sənətkarın "Quşlar" və "Güllər" rəsmləri ilə müqayisə etmək olar.

Mir Möhsün Nəvvabın monumental rəssamlıq sahəsindəki işləri də özünəməxsusluğu, fərqli bədii məziyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Onun bu sahədəki yaradıcılığını əyanlaşdırən nümunələr, əsasən, 1886-cı ildən ta ömrünün axırına kimi yaşadığı evin (Şuşa şəhəri, Nəvvab küçəsi, ev 6) tərtibatı ilə bağlıdır. Nəvəsi Şamil Sadiqovun xatirələrinə görə, 1886-cı ilə qədər M.M.Nəvvab sonralar yaşadığı evə bitişik qonşu həyətdəki ikimərtəbəli binada ömür sürüb. Həmin evin divarlarını Füzulidən başlayaraq Vəqifə qədər bir neçə dahi şairimizin ustalıqla çəkilmiş portretləri bəzəyirmiş. 1886-cı ildə ev yararsız hala düşdüyündən sənətkar köhnə evə bitişik ikimərtəbəli mülkü alıb, onun daxilinə öz zövqünə uyğun qaydaya salıb. Hər iki mərtəbədəki otaqların divarlarında, tavanında, qapılarında, hətta divar dolabının qapısında öz əli ilə çəkdiyi müxtəlif gül və bülbül

təsvirləri olub.

Mədrəsədə M.M.Nəvvabdan dərs almış görkəmli teatr xadimi C.Bağdadbəyovun yazdığına görə, rəssam Şuşadakı Gövhər Ağa məscidində xüsusi yaraşığı verən iki minarənin naxışlarla bəzədilməsində iştirak edib. C.Bağdadbəyovun dediyinə görə, M.M.Nəvvabın hücrəsi Yuxarı məscidin həyətidə yerləşən binanın ikinci mərtəbəsində idi (həmin bina çoxdan sökülüb). Hücrənin daxilində bəzəkçiləri də incə zövqlə işləmişdi.

Bundan əlavə, M.M.Nəvvabın divar rəsmləri haqqında ətraflı məlumatı vaxtilə həmin tərtibatları görmüş sənətsünas N.F.Miklaşevskayanın tədqiqat əsərindən almaq mümkündür. O həm də çox xeyirxahlıqla həmin tərtibatların bəzi fraqmentlərinin surətini çıxarmış və onları Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinə təqdim etmişdir. Bütün bunlar sonralar məhv olmuş divar rəsmləri barədə fikir söyləməyə imkan verir.

Tədqiqatçının yazdığına görə, M.M.Nəvvabın bu səpkili işlərinin XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda yaşamış rəssamların yerinə yetirdikləri tərtibatlarla, o cümlədən, Şəki Xan sarayının divar rəsmləri ilə fərqli və oxşar cəhətləri var.

Divar rəsmlərinin rəngkarlıq prinsipində rəssam qədim sənətkarlardan fərqli olaraq divarı başdan-başına naxışlarla örtür, səthi təkrarlanan ayrı-ayrı iri kompozisiyalarla bəzəyirmiş. Divar rəsmlərinin əsas motivini çiçək açmış qızılgül kolları və bülbül təsvirləri təşkil edir. M.M.Nəvvabın evindəki otaqların divarlarında on iri və bir neçə çiçək, qızılgül kolu ciddi ardıcılıqla yerləşdirilib. Adətə üzrə, rəssam qızılgül kollarından ibarət kompozisiyanın aşağı hissəsini müxtəlif ölçülü butalardan ibarət naxışlarla tamamlayıb.

Rəssam heç də həmişə qədim sənətkarların tətbiq etdikləri bədii ənənələrə sadiq qalmayıb, bəlkə də, buna görə mürəkkəb naxış kompozisiyaları yaratmayıb. Bu mənada, divar rəsmlərinin bədii şərhli Şəkiddə və Şuşada fəaliyyət göstərmiş müasirlərinin işlərindən köklü fərqlənir.

M.M.Nəvvab rəssamlıq sahəsində xüsusi təhsil almasa da, hər bir işində təsvirlərə fərdi münasibətini əks etdirməyə çalışmışdır. Məhz bu cəhətlərə görə onun erməğan qoyub getdiyi bədii irsi milli mədəniyyətimizin çoxminillik tarixində dəyərli əsərlər kimi yaşayır... ♦

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan incəsənəti (K.Kərimov, R.Əfəndiyev, N.Rzayev, N.Həbibov). Bakı, 1992. 344 səh.
2. Azərbaycan incəsənəti. II-III cildlər (Z.Əliyev və A.Xəlilov). "Letterpress". Bakı, 2011. 144 səh.
3. Əliyev Z. "M.M.Nəvvabın rənglər aləmi". Bakı, 1996. 32 səh.

Резюме

Автор статьи исследует творчество Мир Мохсун Навваба (1833-1918) оставшего глубокий след в изобразительном искусстве Азербайджана XIX века.

Ключевые слова: миниатюра, традиция и современность.

Summary

The author of the article explores the works of Mir Mohsun Navvab (1833-1918) who left a deep imprint on the art of nineteenth-century Azerbaijan.

Key words: monumental and decorative art, easel and book graphics, miniature.